

Dr. sc. Ikbal Smajlović

LIJEVO ORIJENTIRANA SOCIO-POLITIČKA USTREPTALOST I ESTETIČKO-KRITIČKA MISAO DŽEMILA DŽEME KRVAVCA

Sažetak

Rad donosi kratki pregled kulturnih i socio-političkih prilika u BiH s kraja XIX i početkom XX stoljeća čije se reperkusije neminovno i snažno zrcale i na ukupno bh. književno-umjetničko stvaranje, s posebnim akcentom i usmjerenošću na književnokritički segment, i to onaj s bošnjačkim odrednicom. Iako rad nudi osnovni uvid i u ukupnost međuratnog književnokritičkog stvaranja, otkrivajući generalne smjernice njegovih evolutivnih te oblikovno-kvalitativnih putanja, prvenstveno je usmjeren na konkretne tekstove Dž. Krvavca, koji istovremeno zrcale te potvrđuju i prethodno izdvojene generalne karakteristike – izrazita nerazvijenost književnokritičke prakse (barem u smislu sistematiziranosti i naučnog utemeljenja po savremenim aršinima), njena uslovljenost društveno-političkim prilikama, hibridna forma tekstova koja kombinira i sjedinjuje različite elemente istovremeno: književnost (i umjetnost uopće), etiku, politiku, filozofiju...

Ključne riječi: kulturni i nacionalni identitet, „nacionaliziranje“ Muslimana (Bošnjaka), socijalna angažiranost, klasni sukob, ideologija, književnost i književna kritika između dva rata

Kratki uvid u kulturne i socio-političke prilike s kraja XIX i početka XX stoljeća u BiH i njihovo odražavanje na oblikovanje književnokritičke misli među bošnjačkim piscima i intelektualcima

Razloge bošnjačkog književnokritičkog diskontinuiteta i difuznosti (što možemo donekle prenijeti i na puno širi aspekt književno-kulturne, čak i identitetske povijesne kompleksnosti) Alija Isaković (1998: 105) prevashodno vidi u povijesnim društveno-političkim prilikama te u nacionalnom habitusu Bošnjaka. Riječ je, dakako, o svekolikoj kompleksnosti kako predratne tako i međuratne zbilje (kraj XIX i prva polovica XX stoljeća), kako u globalnom tako i u regionalnom smislu, što je posebno vidljivo na planu multikulturalne i multinacionalne Bosne i Hercegovine te, još očitije, njenog bošnjačkog, jednakosastavnog, ali dotad nepriznatog, korpusa. U najkraćem, podsjećanja radi, riječ je o tranzicijskom vremenu i preslojavanju iz „orijentalno-islamskog u zapadnoevropski kulturno-civilizacijski krug“ (Duraković 2011:39), potom o strahotama Prvog svjetskog rata i postratnim multiplicirajućim devijacijama (stradavanja, glad i siromaštvo, političko-ideološka lutanja i izgubljenost, ponovno jačanje fašizma itd.). Ne umanjujući općenitu dekadentnost ovakvih prilika na čovjeka, ma kojoj vjeri i/ili nacionalnosti pripadao, čini nam se kako su se pomenute nedaće najsnažnije odrazile na bošnjački / muslimanski narod, pokazujući upravo tako i najočitije svu silinu i tragičnost – manipulativne političko-ideološke igrarije i taktiziranja; pokušaj „rješavanja“ nacionalnog pitanja „prisilnim“ i vještačkim nacionaliziranjem pod jednu od tri priznate nacije (Srbi, Hrvati, Slovenci), u čemu također ima i dodatne obremenjenosti „navodnom historijskom krivnjom konvertitstva“

(Duraković 2012: 122); vlastita letargija i dezorijentiranost bošnjačkih intelektualaca te razjedinjenost i nestabilnost političke vizije; veliki broj nepismenog stanovništva; alkoholizam i prostitucija kao pokušaj bijega od nagomilanih problema itd.

Dakako, sve ovo se odrazilo i na ukupno bosanskohercegovačko, posebice bošnjačko, književno-umjetničko stvaralaštvo, jer je, „kao i sama Bosna i Hercegovina, i književno stvaranje“, najšire uzevši, „u Bosni i Hercegovini izrazito (je) složeno“ (Kodrić 2018: 17).

R. Vučković (1991) primjećuje kako u ovom periodu nije bilo posebno razvijene i organizirane kritičke misli te da su njenu ulogu na sebe preuzimali sami pisci, dajući kraće književne osvrte ili obrazlažući vlastite književne ukuse te razumijevanja književnosti i njene uloge. Kada je u pitanju književnokritička misao kod bošnjačkih autora, naglašava kako se tih dvadesetih godina XX stoljeća nije uopće ni pojavio značajniji kritičar, izdvajajući tek nekoliko bošnjačkih pisaca koji su na sebe preuzeli tu ulogu (H. Humo, A. Muradbegović, H. Bjelevac te H. Kikić). Upravo oni su „razvili širu kritičku delatnost i kao prikazivači knjiga ili kao pisci koji razmatraju pitanja književnih smerova za koje su se opredelili, određenih žanrova ili pak muslimanske duhovnosti i specifičnosti duhovnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini“ (Vučković 1991: 153). Širina i kompleksnost društveno-političkih prilika, koje smo ovdje pomenuli i tek donekle objasnili, utjecala je i na razvoj te oblikovanje književnokritičke i književnohistorijske misli međuratnog doba, a naročito kod Bošnjaka, koja se u svojoj difuznosti i polifoničnosti preplitaja sa socio-kulturnim te dnevno-političkim pitanjima razvijala kao hibridna forma u kojoj su sjedinjeni svi elementi njenog bića istovremeno – književnost (i umjetnost uopće) i etika i politika i filozofija... Zato se i ne može govoriti o postojanju sistematizirane i naučno utemeljene književnokritičke misli gotovo cijelog međuratnog perioda iz današnje perspektive i po današnjim aršinima – to je uglavnom bio „sitni rad“ po svemu – kvantitetom i kvalitetom“ (Leovac 1991: 51).

Par godina nakon Prvog svjetskog rata javit će se, naprimjer, A. Muradbegović i A. H. Bjelevac, koji će se kroz svoje tekstove uključiti u rasvjetljavanje važnih društveno-političkih pitanja, a tako i u pitanja oko koncepta i položaja bošnjačke književnosti unutar vlastitih i širih okvira. Određeni značaj u ovom kontekstu, mada još bez suštinskih promjena, ali kao značajan dokaz makar postojanja svijesti o vlastitom kulturno-književnom naslijeđu, njegovim osobenostima i kontinuitetu, također, imaju i doprinosi H. Hume (*Veličine istočnog Parnasa*, Gajret, 1928, te *Od prelaza na Islam do novih vidika*, Gajret, 1928), M. Handžića (*Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, 1933), A. Mulahalilovića (*Književnici muslimani u našim sred. školama*, u: Gajret, 1941, XXII, 2, str. 43-46), S. Ljubunčića (*Naša muslimanska stvarnost*, kalendar Narodne uzdanice, 1940), S. Salihagića (*Mi bos. herc. muslimani u krilu jugoslovenske zajednice*, 1940), Ab. Nametka (*Muslimanski književni pokret*, 1939) pa i E. Čolakovića (*Književno stvaranje*, 1943/1944)¹. Dakle, promišljanja uglavnom idu u smjeru potrebe revidiranja i valoriziranja vlastite književne tradicije, naglašavajući nužnost da se književnost i kultura općenito moraju osloboditi tradicionalnih i zastarjelih orijentalno-islamskih formi (ne i doslovnu negaciju i odbacivanje!) te se *pročistiti novom okcidentalnom civilizacijom*, čime bi se

¹ Pogledati, također, i u: Kodrić (2018)

dokinula *muslimanska izolacija*, kako to ističe A. Muradbegović (*Problem jugoslovenske muslimanske izolacije*), kao uglavnom i većina autora u pomenutim tekstovima (Čengić, Krvavac i dr.). Istovremeno, kao što smo već djelimično i kazali, njihovi tekstovi, makar usputno i površno, sugeriraju i postojanje svijesti o specifičnostima i kontinuitetu muslimanskog / bošnjačkog književnog stvaranja i stvaralaštva te su i svojevrsni vid „borbe“ da se otrgne iz izoliranosti i neprepoznavanja, da se otvori prema drugima i uključi u savremene književne tokove. Generacija tih novih i mladih autora (između ostalih: H. Kikić, R. Ramić, A. Šeremet, S. Krupić, Dž. Krvavac, H. Čengić, Z. Dizdarević, S. Kulenović i dr.), poslije većinom okupljenih u i oko Kikićevog *Putokaza*, kroz svoju socijalnu angažiranost i lijevu orijentiranost usputno istrajavaju na određivanju i spram bošnjačke književnosti te njenih posebnosti, istovremeno „insistirajući i na onoj vrsti književnog i društvenog angažmana koji nije presudno određen etnokulturnom samorefleksijom“ (Duraković 2012: 130). U nastavku rada pozabavit ćemo se detaljnije tekstovima Džemila Krvavca.

Lijevo orijentirana socio-politička ustreptalost i estetičko-kritička misao Džemila Džeme Krvavca

Džemil Krvavac² pristupa književnosti, ali i umjetnosti općenito, sa (do sada najčešće tako određenih i nazvanih) *marksističkih pozicija*, valorizirajući ne samo njenu artistsku dimenziju, nego, istovremeno, tragajući i za njenim direktnim i mjerljivim doprinosom Čovjeku i njegovom svekolikom životu, razotkrivajući tako osciliranja i preoblike pojedinca / stvaraoca u preplitanju sa konkretnim socio-političko-ideološkim prilikama u kojima i živi i stvara. O tome svjedoče i njegovi tekstovi, o kojima će u nastavku biti više riječi.

Njegovu *naprednu* misao te okrenutost „novom dobu“ i zanimanje za društveno-političku zbilju svog vremena oslikava donekle i tekst u *Islamskom glasu* iz 1935. godine pod naslovom *Ulomci iz predavanja o ženi*³. Riječ je zapravo o osvrtu na jedno predavanje u *dupke punim prostorijama ženskog pokreta* koje je održao akademski slikar Kulenović. Kako i sam naglašava na početku, ovaj tekst ne predstavlja u *pero hvatane riječi predavača*, nego je svojevrsna reprezentacija istina o *sramnom položaju žene na svim mrljama globusa*. Prateći te rekonstruirajući istovremeno i glavni tok izlaganja predavača, kroz konkretne ilustracije ženske podređenosti i ugroženosti, Krvavac reprezentira povijesni slijed kauzaliteta koji su ženu i doveli u takav položaj, gdje „žene svih naroda imaju zajedničku ulogu seksualnog i intelektualnog

² Džemil Džemo Krvavac rođen je 13. 2. 1913. godine u selu Velika Gračanica kod Gackog. Završio je tehničku školu u Sarajevu i radio kao poštanski tehnički službenik u Beogradu i Sarajevu. Rizo Ramić ga je okarakterizirao i kao „književnika u nastajanju“, budući da je iza njega ostalo tek nekoliko nedovršenih priča i par pjesama. Također, Krvavac je bio i publicista te je svoje tekstove objavljivao u lijevo orijentiranom listu *Jugoslovenska pošta, telegraf i telefon*. Naročito se kritički animao za kulturne i društveno-političke prilike svoga doba, objavljujući tekstove kojima je nastojao ideološki djelovati na što veći broj ljudi (promoviranje „naprednih“ ideja i zalaganje za prava potlačene radničke klase i seljaka) i promišljajući o svekolikim problemima društva (naprimjer, svojih kolega, poštanskih djelatnika), zatim o književnosti i objavljenim knjigama, štampi te likovnim izložbama i ostvarenjima. Stradao je u pobuni u koncentracionom logoru u Staroj Gradiški 1942. godine.

³ Krvavac se bavi položajem žene u društvu i bori se za njena prava i jednakost, kao, uostalom, i većina lijevo orijentiranih pisaca i intelektualaca, koji su se, između ostalog, dobrano aktivirali i oko rješavanja tzv. „ženskog pitanja“.

ropstva koju im muškarački moral dodjeljuje stoljećima“ (Islamski glas, 29. 11. 1935, 9, str. 2). Pri tome, Krvavac naglašava kako je postojanje matrijarhata, kao i prelazak u patrijarhalni sistem uvjetovan strogo *ekonomskim momentom, produkcijom, nužnošću*. Savremenu hipokriziju morala, dominiranje stereotipnih provokacija, sveopću nelogičnost i apsurdnost njenog položaja Krvavac ovako reprezentira:

Pa šta je učinila, šta je pridonijela čovječanstvu da joj priznamo ravnopravnost, viču, zaboravljajući na granicu koju joj (?) je povukao usud. I ako je nešto dala, nije li to produkt muškarca potpisan po taštoj ženi? Čudno pitanje. Nekauzalno, dogmatsko provociranje onih što govore, što je potcjenjuju a puni naklanosti, sentimentima ljube ruke, gmižu za njom, ukazuju lice ispod obrazine. Danas muškarci gospodare svijetom. Seciraju po laboratorijima, prčkaju po bibliotekama, potcjenjuju lijepi ali nedostojni pol. I na kraju ga pitaju: šta ste doprinijeli (Islamski glas, 29. 11. 1935, 9, str. 2).

Zato Krvavac ističe kako je nemoguće porediti ženu s muškarcem, budući da su za to nužni istovjetni *socijalni i životni uslovi*, naglašavajući istovremeno kako je žena jednako ovisna o muškarcu koliko i on o njoj, a da je razlika među njima samo *organski mehanizam*. Krvavac će zato na kraju teksta jednako ustreptalo i osvijesteno ponoviti riječi predavača Kulenovića:

Pred kraj. Predavač traži da žene uzmu učešća u borbi za svoja prava. Glavno težište je na njima. A muškarci koji ne žele ostati u mraku intelektualnog, odobriće im i pomoći. Odbacite pseuđomilosrđe ljudi. Vi niste uzrok besposlice. Ne plašite se reakcijom. To su pozitivni simptomi koji nagovještaju dolazak novoga. A staro mora da se brani. Pravo i građansko i političko. Intelektualna jednakost žene sa čovjekom je socijalna aksioma. Jedino arogancija muškarca (moć atavizma) može u to da posumnja (Islamski glas, 29. 11. 1935, 9, str. 3).

1933. godine u *Islamskom svijetu* (u nastavcima kroz dva njegova broja: 30 i 32) pisao je Krvavac i o *Dužnostima islamske omladine*⁴. Termin omladina Krvavac direktno povezuje sa nemirom, idealima i borbom. Ipak, usredsređujući se na muslimansku omladinu, on razočarano naglašava kako, zapravo, islamska zajednica i nema omladine, nego da postoje samo mladi ljudi, precizirajući kako misli na godine. On jasno ukazuje i na razloge takvog svog promišljanja:

⁴ Djelimično sličan ovom Krvavčevom tekstu jeste i tekst *Pogled na muslimansku omladinu* S. Kulenovića, objavljen u *Putokazu* – pokušaj da se definira pojam omladine na početku teksta, „obraćanje“ omladini s vjerom i nadom u nju, podsjećanje na svekoliku trenutnu problematiku i pokušaj da se mijenja, uz naglašavanje važnosti udruživanja i organiziranja omladinskih snaga kao garant prosperiteta. Završavajući svoj tekst, slično kao i Krvavac, Kulenović naglašava kako je stanje muslimanskog društva, time i njegove omladine, i dodatno pogođeno i otežano nepostojanjem jednog pokreta tih širokih slojeva koji bi činio njegovu idejnu i programsku jezgru, akcentirajući kako omladina mora poraditi na okupljanju i povezivanju svojih snaga.

Sličnosti u odabiru tema i načinima literarnog realiziranja sugerira nam ista ili vrlo slična ideološka polazišta lijevo orijentiranih intelektualaca i istovjetno detektiranje društvenih problema te načina njihovog rješenja... Istovremeno, sve ovo nam indirektno pokazuje i povezanost te međusobnu suradnju lijevo orijentiranih intelektualaca, kao i činjenicu da su čitali tekstove svojih kolega (revidirajući i nadograđujući tako i vlastite stavove), vjerujući u snagu literature i sa željom da njome dopru do „širokih narodnih masa“.

Mi je nemamo zato, jer ju nije odgojila ni škola, ni roditeljski dom, — niko. Mnogi očevi naši i majke nisu svjesni svog odgojnog poziva, jer ga i sami nemaju. Škola je usredsredila pažnju na učenikovo znanje, a odgojnu dužnost je preuzela ulica sa porocima svojim, koje nazivamo, nikako drukčije nego život (Islamski svijet, 1933, 30, str. 6).

Jasno potencirajući kompleksnost društvenih prilika, zanemarenost omladine (*koja je prepuštena sebi te buđenju najnižih svojih instikata, nemoralnih, nesocijalnih, često i zločinačkih, svih ostalih samo ne pozitivnih*) i općenitu dezorijentiranost bošnjačkog korpusa (*Razilazimo se. Stvaramo tabore jednih protiv drugih, gložimo se i taremo, na štetu svoju i štetu cijele zajednice*), Krvavac naznačava izvor te svekolike problematike (nejedinstvo i neorganiziranost, socijalno-ekonomske prilike, klasna podijeljenost, slab odgoj):

Nismo se naučili na rad u zajednici, nedostaje nam jedno zdravo poznavanje socijalnih i ekonomskih problema, poznavanje ljudi svih društvenih slojeva i prilika u kojima bi radili, a često i jedan opsežan i napredan vjerski odgoj (Islamski svijet, 1933, 30, str. 6).

Ukazujući indirektno na režimske taktike kojima se razbija jedinstvo kolektiva zarad vlastitih interesa i održanja *statusa quo*, Krvavac i insistira na udruživanju i organiziranju mladih, koji će vlastitim snagama i nesustezajućim angažiranjem biti garant boljeg društva i svjetlije budućnosti.

Znajmo i to — lagodnost života za koju nas odgajaju u školi, u porodici i čitavom društvu; udobnost i mir koje nam treba da osigura naše dugačko školovanje; ugled u društvu koje nas okružuje i koje će nas priznati samo ako se budemo pokorno i lijepo klanjali svim društvenim lažima porodičnog i javnog, političkog, socijalnog i kulturnog života — sve su to mamci da se srušimo s visine ideala u bezdani ponor sitnog i pospanog životarenja. Znajmo da smo dužni raditi. I oni kojima je poklonjena puna pažnja od strane naših kulturnih ustanova, a i oni materijalno obezbijeđeni. Ovim posljednjim potreban je šta više širi vidokrug jer ne znaju šta znači nemati, šta znači ovisiti. Dužni smo svi bez razlike da razvijemo moguće snage ne žaleći truda ni znoja i da danas — sutra stupajući u život vršimo svoje vjerske i socijalne dužnosti. Valja spoznati težinu situacije, valja uočiti nedostatke, valja uložiti ličnih energija i biće bolje. Ne treba tu mudrovanja ni nadmudrivanja. Neka bude jasno — da se povežemo svi u jednu naprednu muslimansku omladinsku organizaciju, svi omladinci, da stvorimo čvrste redove za duge napore, da dajemo zajednici što možemo i primamo što nam je potrebno. (Islamski svijet, 1933, 32, str. 4).

Naročito je zanimljiv i značajan njegov tekst *Naša poratna književnost i njezine fizionomije*, objavljen u *Islamskom glasu* 1936. godine. M. Rizvić (1980) objašnjava Krvavčevo (ali ne samo njegovo, nego i drugih pisaca lijeve orijentiranosti) pojavljivanje u „muslimanskoj građanskoj štampi“ s težnjom „održanja u tim vremenima književno-kulturnog integralizma i u okolnostima političkih nesloboda i pritiska“ na vrlo jednostavan i logičan način – zato što je to bio „prirodan izraz svijesti o vlastitoj književnosti kao izrazu svoga narodnog bića te trajanja književne tradicije iz prošlih vremena, a, s druge strane, ona je predstavljala način odvajanja

Muslimana i njihova književnog stvaranja kako od pokušaja nacionalno-političke asimilacije od strane režima, tako od njihova podvajanja između kulturno-književnih utjecaja 'Gajreta' sa istoimenim časopisom i 'Narodne uzdanice' sa 'Novim Beharom' (Rizvić 1980: 77 i 78). Istovremeno, i ljevičarski nastrojeni pisci i intelektualci u tome su vidjeli odličnu priliku da angažirano djeluju i promoviraju vlastite stavove te poglede na društvo i umjetnost, ne samo među čitalačkom publikom kojoj su časopisi prvenstveno namijenjeni, nego i na reviziju orijentacije samih tih časopisa.

Krvavac na početku svog teksta nudi krajnje negativnu trenutnu sliku književnoumjetničkog i književnokritičkog stvaranja, budući da „nema ni jednog progona s književne arene, jer su svi talenti, jedni od najboljih, jer obećavaju mnogo i sl.“ (Islamski glas, 4. 3. 1936., 22, str. 18). Okrivljujući „kritiku“, odnosno *redakcije naših dnevnika, tjednika i mjesečnika za defektan razvoj književnosti*, koja se idalje „vrti u krugu izživljene feudalne epohe, epohe u dekadenciji, u orgijanju s rakijom i ženom, da nam servira tu epohu sopstvenog propadanja, naše truleži“, koja nudi samo „erotiku, sentiment i žal za prošlošću“ (Islamski glas, 4. 3. 1936., 22, str. 18), Krvavac sugerira retrogradnost takvih usmjerenja, budući da ne nude *instrukcije i viziju za bolji napredno konstruisan život*. Zapravo, Krvavac ističe kolektivnu krivicu za takvo stanje rezignacije, nastojeći svojim angažmanom dokinuti postojeće prakse te utrti drugačiji i perspektivniji put. Generacijski diferencirajući autore i umjetnike, sugerira značaj koju ima ta mlađa generacija, budući da je ona već *obilježena tom stvarnošću teškom i mučaljivom*, naglašavajući istovremeno i njenu obavezu *da emancipuje od čuda i fatalnosti, što nam je književnost odgojila*. Zato i markira vlastite namjere i ciljeve:

Vjerujem: doživicu ne odgovor nego napad, jer je to danas zamjena kritičkog duha; ali to ne smeta. Založicu se za jednu novu vezu, novu orijentaciju naše književnosti i nas preko te iste književnosti, za obrazovanje našeg novog literarnog naraštaja. Da mi ne bi rekli, kako govorim od čibuka, daću kriterij, shvatanje umjetnosti, odnosno književnosti, jedno naziranje na nju (Islamski glas, 4. 3. 1936., 22, str. 18).

Povezivanje književno-umjetničke prakse i društveno-političke zbilje Krvavac daje kroz cijeli pasus u kojem rekapitulira povijesne mijene, kroz promjene epoha u umjetnosti i njihovim dovodenjem u vezu sa pravim *licem vremena*. U podlozi svega jeste isticanje klasnih borbi i tendencije u umjetnosti, jer „svaka epoha ima jasno naglašenu tendenciju za održanjem postojećeg i reakciju na to postojeće i da se ona manifestuje kao fizionomija kulturnog stremljena klasa svuda, ponajviše u umjetnosti, gdje je forma naličje tih pretenzija“ (Islamski glas, 4. 3. 1936., 22, str. 18). Mijene u odnosu sadržaja i forme također sagledava historijski, objašnjavajući kako se postepeno formi dao primat te se okrenulo ka „apsolutnoj ljepoti“ u umjetnosti, što je zapravo samo idealiziranje postojeće stvarnosti, odnosno larpurlartizam. Na taj način je potisnuta socijalna tematika iz umjetnosti te je tako, prema Krvavcu, *izgubila mjesto kritičara i reformatora društvenih odnosa*, čime se onemogućava i objektivno ocjenjivanje i mjerenje iz razloga što *ne postoji nikakvo standardno osjećanje kao objektivno mjerilo toga kvaliteta*. Tako Krvavac zagovara dva potrebna koraka pri ocjeni nekog djela (prvo, da li je to uopće umjetničko

djelo te onda koliko vrijedi), sugerirajući kako je i kvalitet djela uvjetovan njegovom funkcijom, navodeći vrlo plastične ilustracije:

Može li se „David“ Michelangelov u izlogu kakve frizerske radnje nazvati umjetničkim djelom? Ne može, jer je karakter toga djela neumjetnički, ukoliko on ima jedan lokalno-individualan cilj, a ne opšti, društveni, i jer on ima tendencu reklamisanja sopstvenog salona, tendencu povećanja klijentele i zgrtanja para u džep. A taj Michelanelov „David“ za svoje vrijeme bio je izraz epohe, izraz kulturnog stremljenja, umjetničkog djelo. (...) Dakle, umjetničko djelo posmatrano neovisno od njegove društvene funkcije nema ničeg umjetničkog. Društvena namjena, a ne individualna, bitna je za karakter djela. Kod nas se umjetničkom djelu, na žalost, još i danas pripisuje neko mistično naličje, fetiš onog božanski „lijepog“, a sve zato što ljudi nisu svjesni da taj produkt čovjeka, to djelo nije umjetničko ako nije društveno utilitarno, ako nije izraz društvenih potreba (Islamski glas, 4. 3. 1936., 22, str. 18).

Završavajući prvi dio svoga teksta, Krvavac zaključuje kako je, dakle, kriterij valoriziranja društveni značaj umjetnosti i silina toga dejstva, te kako umjetnost mora biti dio stvarnosti i njen odjek, odnosno kako se u njoj moraju zrcaliti ljudske potrebe – u njoj treba „da mali čovjek nađe sebe, svoje boli, patnje i istine“ (Islamski glas, 4. 3. 1936., 22, str. 18).

Drugi dio rada, zapravo, osvrt je na plejadu bošnjačkih autora i na njihovo književno stvaranje, pri čemu se oni valoriziraju u skladu sa prethodno objašnjenim Krvavčevim postavkama i pogledima na književno-umjetničko kreiranje. U ovom kontekstu Krvavac posebice izdvaja Hasana Kikića (*najizrazitiji i najsnažniji naš literarni profil sa ekspresionističkim dinamizmom i sirovošću*), priključujući ovoj liniji i još neke autore, makar oni još tražili svoj izraz ili iskazivali nedosljednost (H. Čengić, H. Dizdar, I. Dobardžić, R. Filipović, R. Kadić, H. Muradbegović, S. Orahovac, S. Alić, M. Grabčanović), suprotstavljajući ih onoj drugoj liniji autora (A. Alijagić, M. Konjičanin, H. Humo, A. Muradbegović, N. Šehović, A. Šehić, M. Šuvalić).

Svoje poglede na umjetnost, njen smisao i funkciju Krvavac na kraju teksta još jednom nedvosmisleno ponavlja:

Završujući, još jednom napominjem da je potrebno prebaciti našu literarnu skretnicu, emancipovati pojedince da ne budu trgovački agenti egzotične naše dekadence, i dati stvarnost ma kakva ona bila; jer je to opet radi te iste stvarnosti. Ne učinimo li ostaćemo i dalje neki hotentoti u očima kulturnog svijeta. Svi će o nama nositi jedno pseudomišljenje i biti radoznali da zavire u taj muslimanski harem, zvjerinjak ili cirkus „Gleiche“ (Islamski glas, 4. 3. 1936., 22, str. 19).

Zanimljiv je i Krvavčev tekst *Intelektualci govore*, što ga je štampao u *Islamskom glasu* iz 1936. godine. Započinje tako što govori o direktnoj vezi između čovjeka i prirode, odnosno o prelamanju i međuutjecajima između čovjekove ideologije i neposredne stvarnosti. U daljem logičkom slijedu ustvrdit će kako je, dakle, *ideologija uvjetovana ekonomskim* prilikama, pri čemu nijansira puteve i intenzitet tih metamorfoza: „Materijalno bivstvovanje prolazi preko

nerava, čula, kroz mozgove ljudi, prekuhava se kako bi intimnije rekli; vrši se jedan kemijsko fiziološki proces oslobađava se da kaže nauka“ (Islamski glas, 7. 2. 1936, 19, str. 6). Krvavac sve ovo potom povezuje sa govorom i pisanjem, naglašavajući kako se iz toga vidi i pravo lice ljudi, povezujući to sa ličnošću i stavovima S.Orahovca (zamijerajući mu što se nije direktnije bazirao na *našu bližu muslimansku stvarnost*), koristeći i njegov intelektualni revolt kao priliku da istim intenzitetom osudi konzervativnost, neukost, separatizam, etičku hipokriziju svakodnevnice, kao i uopće *ovu našu razštimovanu kulturnu baru*.

O inteligentima, papirnatim, visokofrekventnim gospodićima po rođenju, govorio nam je. Simptom: predavač nam daje sebe. Zar ne?! Boli ga to što društvo priznaje diplome, a ne njihove nosioce, prevozna srestva. Orahovac evoluirao, izgrađuje se uči. Sam. Svjestan je da mu neće dati diplome, nadolazi mu revolt, optužuje. Istina sa komadićem ličnosti. Okolnosti pod kojima se odmotava njegov život izabrali su mu ovu aktuelnu priču kao blisku, poznatu, omogućili su mu da je zajedljivo ilustruje. Istinu je rekao, bila je malo gorka, nesvatljiva, pa je mnogi nisu primili, a aplaudirali su. Žurio je s izlaganjem, bombardovao s citatima Senekininim, Bebelovim, čemiševskog, karikirao je, s pravom, nosioce diploma, ali je više teoretisao. Trebalo je dati našu bližu muslimansku stvarnost. Govori o modernizaciji, reformi škole bolje rečeno o sterilnosti njezinoj. Zagrijan, sa njegovim specifičnim dinamizmom juri kao orient-expres, bez straha da se ne nasuče. Među omladinom dojam kao da školu negira; ona izlaganja shvaća u izrascima. Pohvalno je od Orahovca što operiše naše rane, koliko toliko, što se usuđuje da podigne glas. Kod nas je to rijedak slučaj. Naši se prepiru po listovima, cjepkajući po privatnom životu, vole da se prignu, da se ne zamjere, a oni koji ništa ne vole: čute. Separatizam, naduvenost, ćutnja koja se još u većini identifikuje s neznanjem. Takvi intelekti žive u omami jednog običajnog morala i konvencionalnosti, pišu, unose „dužne“ obzire, navlače fesove da bi dobili ugled, miraz, položaj; nosioci su jedne bezidejne ideologije koja farba istinu za novac, ostaje gluha za signale sadašnjice. Jedni su svjesni, drugi ne, jer oni ne znaju šta čine. To je „sudbinska“ sila uslovljena stacionarnošću i fatalizmom iz nedavne prošlosti. Skinimo te crne cvikere: imamo i izgrađenih ljudi. Imamo, ali malo. I ako koji od tih krene contra navikama osvještanog, ograde ga sankcijama (Islamski glas, 7. 2. 1936, 19, str. 6).

Krvavac će sve ovakve postavke primijeniti i u vrlo kratkom književnokritičkom osvrtu na zbirku poezije mladog M. Dizdara (*Vidovopoljska noć*), simboličnog naslova *Život kroz liriku*, objavljen u almanahu *Oblaci pod kolibama* M. Markovića 1937. godine. Zato se već na samom početku teksta i usredsređuje na potenciranje stvarnosti te socijalne podijeljenosti i svakodnevnih problema hercegovačkog seljaka. Otuda i njegovo naglašavanje kako je Dizdar „pravovremeno prebjegao iz područja fikcija i ulio se u događaje, aktuelnosti, po nužnosti vlastitog zbivanja“, gdje je svoje „interese opazio u neraspletenom interesnom tkivu iznad vidovopoljskih strukova, sebe je našao sa tim volovima, ubrzan je puls osjetio čovjeka u tamnosmolastoj noći 'kad vuci obilaze naša sela', — neprogramski, ne ropski po diktatu šablonskog, prevođenja stvarnosti, nego nagonski zdravo kroz krv i istinito“ (Krvavac 1937: 70, *Oblaci nad kolibama*). Krvavac pozdravlja Dizdarevo reprezentiranje stvarnosti i socio-klasne razdijeljenosti te svekolikih

nepravdi (*jednih za hljeb, drugih za profit i užitak*), kao i njegov izbor vidovopoljske lokaliziranosti umjesto radničkih predgrađa za reprezentiranje socijalne svijesti i angažiranosti te izbjegavanje *izvakanih borbenih parola*, ali mu donekle zamjeri formu *oko koje se nažalost nije mnogo trudio*. Krvavac krajnje pohvalno završava svoj prikaz Dizdareve zbirke, naglašavajući kako je glasom lirskog subjekta uspio kazati sve „ono što se godinama skupljalo i taložilo i ostalo latentno i nepokretno unutaricama vidovopoljaca, što oni nisu mogli, nisu znali ili nisu imali prilike da iskažu“ (Krvavac 1937: 71, *Oblaci nad kolibama*). Dakle, Krvavac ide tragom ostalih lijevo orijentiranih pisaca i intelektualaca, stavljajući na prvo mjesto na vrijednosnoj skali književnosti (i umjetnosti uopće) njenu angažiranost, odnosno konkretnu društvenu ulogu i značaj, pa tek onda valorizira i njene poetičke domete, ali ne sporeći potrebu i ispravnost nastojanja da se tendencija originalno (bez *izvakanih borbenih parola*) „upakuje“ u zadovoljavajuću književnu formu (oko koje se, također, valja potruditi).

Krvavčev tekst *Iz bosanskih šuma (Linorezi Daniela Ozme)* iz 1939. godine svojevrsna je recenzija na Ozminu mapu od 20 originalnih linoreza inspiriranih zavidovićkim šumama. U uvodnom dijelu teksta Krvavac nudi, usputno, kruto i površno, ali i ideološki obremenjeno, i povijesnu perspektivu razvoja slikarstva u BiH (od ikonografije, preko stranih slikara iz austro-ugarskog doba što su nastojali da prikažu egzotiku bh. orijentalizma, pa do najnovijih slikara koji su se školali po evropskim metropolama, a koji su, po njemu, također, bili nemoćni kistom da „uhvate“ suštinu Bosne u svojim ostvarenjima, jalovo ostajući na istim onim dometima koje su prethodno zadali strani slikari). Međutim, Krvavac oduševljeno akcentira postojanje „grupe mladih“ umjetnika (među kojima izdvaja Dimitrijevića, Micu Todorovića, Mujezinovića – kao slikara i Ozmu – kao grafičara), prepoznavši već kod njih značajan otklon u odnosu na prethodnike koji su, bez obzira na pokušaje i trud, ipak ostavili *nenaslikanu Bosnu* te nisu imali dovoljno umijeća niti smisla da proniknu u „njezine palanke i njihove boje, njezine kafane u kojima se vode dugi beskrajni razgovori o onome nekad, a ne o onome sad... gdje je proticanje vremena skoro stalo“ – što su ujedno i česti motivi, teme i prostori literarnog zanimanja pisaca pokreta socijalne literature, pa i onih u novijoj bošnjačkoj književnosti - odnosno, idalje je ostala nenaslikana prava „Bosna i njezine šume i ljudi, njezine ceste i njezini krajevi bez cesta, njezine željeznice, i četvrta njezina klasa u njima“ (Krvavac 1961:725). Krvavac u tekstu istrajava na naglašavanju potrebe da se prvenstveno treba razumjeti stvarnost Bosne, jer se, po njemu, jedino na taj način onda Bosna može i naslikati te se prikazati svi njeni bitni elementi i suština sama. Sve to Krvavac je pronašao upravo u Ozminim linorezima koji mu se iznova otkrivaju i kazuju „da su bosanske šume najprije bile guste i nedirnute, onda je strani kapital poslao radnike, same bosanske, u njih sa sjekirama i capinama; govore kako radnici po šumama grade kolibe, stanove svoje, kako u njima žive, kuhaju po ognjištima i spavaju na tvrdim i golim daskama. Pa poslije 'ručka' i 'odmora' pile stabla, ruše, prevoze na vagonetima, prevlače na volovima u jarmu, ili splavare na rijekama. Istovaraju poslije pred pilanama, zabadaju capine u balvane, nekoga je od njih balvan zggnječio i drugovi su podigli capine. Stišala ih je vlast i rad se nastavio. Balvani su ušli u pilanu i izašli razrezani u daske. To je polufabrikat“ (Krvavac 1961: 727). Čini nam se ovdje više nego očiglednom aluzija na Kikićev roman *Ho-ruk* (objavljen 1936.), iz čega

nedvosmisleno možemo razlučiti i Krvavčev općeniti pogled na umjetnost – njen smisao i ulogu koju treba imati. Jasno je da Krvavac insistira na umjetnosti koja je reprezent i korektor neposredne stvarnosti, odnosno da je ona prvenstveno ideološko-političko oruđe u klasnoj borbi za preoblikovanje krajnje nepovoljne socijalne zbilje pa tek onda artističko-senzualna meditacija nadahnutog pojedinca. Zato vrijednost Ozmine mape linoreza Krvavac i vidi kao dragocjen *početak i putokaz*.

Zaključak

Svekolike kompleksnosti i turbulencije s kraja XIX i početka XX stoljeća ne samo da su izmijenile i pretumbale socio-politički život naroda BiH, nego su, po logici stvari, istovremeno značajno utjecale i na njihovo književno-umjetničko stvaranje.

Većina dosadašnje kritike (Leovac, Rizvić, Vučković i dr.) slaže se kako ni s početka XX stoljeća nije bilo organizirane i naučno utemeljene kritičke misli pa su ulogu kritičara, zapravo, preuzimali pisci na sebe, a rezultati, i kvantitetom i kvalitetom, prema Leovcu, uglavnom nisu imali veći uspjeh i značaj. Većina društveno-političke problematike prenijela se i na međuratni period, zrcaleći svoje utjecaje i na književno i umjetničko stvaranje uopće, naročito kod Bošnjaka, pa je i njihova kritika, zapravo, češće bila neki kraći književni osvrt ili se svodila na obrazlaganje vlastitih književnih ukusa ili poimanja općenitog smisla i uloge književnosti, gradeći tako neku hibridnu formu, inkorporirajući u sebe istovremeno različite elemente (i književno-umjetničke i etičke i društveno-političke i filozofske itd.). Promišljajući o socio-političkim prilikama, dvadesetih godina XX stoljeća Muradbegović i Bjelevac usputno se dotiču i koncepta te položaja bosanskohercegovačke, odnosno muslimanske / bošnjačke književnosti. U tom kontekstu važni su i neki tekstovi Hamze Hume, H. Čengića, M. Handžića, A. Mulahalilovića, S. Ljubuničića, S. Salihagića, Ab. Nametka i E. Čolakovića. Promišljanja uglavnom idu u smjeru potrebe revidiranja i valoriziranja vlastite književne tradicije, naglašavajući nužnost da se književnost i kultura općenito moraju osloboditi tradicionalnih i zastarjelih orijentalno-islamskih formi (ne i doslovnu negaciju i odbacivanje!) te se *pročistiti novom okcidentalnom civilizacijom*, čime bi se dokinula *muslimanska izolacija*, kako to ističe A. Muradbegović (*Problem jugoslovenske muslimanske izolacije*), kao uglavnom i većina autora u pomenutim tekstovima (Čengić, Krvavac i dr.). Sličana nastojanja imat će i plejada lijevo orijentiranih novih i mladih autora (između ostalih: H. Kikić, R. Ramić, A. Šeremet, S. Krupić, Dž. Krvavac, H. Čengić, Z. Dizdarević, S. Kulenović i dr.), istrajavajući i na samoodređivanju spram bošnjačke književnosti te njenih posebnosti, ali istovremeno „insistirajući i na onoj vrsti književnog i društvenog angažmana koji nije presudno određen etnokulturnom samorefleksijom“ (Duraković 2012: 130).

Glavni dio rada detaljnije se bavi tekstovima Džemila Krvavca, koji jasno zrcale njegovu ideološku lijevu orijentiranost i time uslovljeno razumijevanje umjetnosti te njene uloge, ali uglavnom i potvrđuju prethodno iznesene generalizirane zaključke o socio-političkim prilikama i njihovom odražavanju na književno-kritičko stvaranje u BiH u prvoj polovici XX stoljeća.

Literatura:

1. Duraković (2011), *Poetičke mijene i konstante bošnjačke književnosti*, u: *Pregled – časopis za društvena pitanja*, Univerzitet u Sarajevu, 2011, br. 2, str. 39-53
2. Duraković (2012), Enes, *Obzorja bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
3. Isaković (1998), Alija, *Bošnjački esej XX. stoljeća*, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici – Novija književnost – Kritika*, knjiga 6, Alef, Sarajevo
4. Kodrić (2018), Sanjin, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost; Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini*, Dobra knjiga, Sarajevo
5. Leovac (1991), Slavko, *Književna kritika 1878-1941*, Institut za književnost; Svjetlost, Sarajevo
6. Rizvić (1980c), Muhsin, *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata III*, Svjetlost, Sarajevo
7. Vučković (1991), Radovan, *Razvoj novije književnosti*, Institut za književnost; Svjetlost, Sarajevo

Izvori:

1. Muradbegović (1987), Ahmed, *Problem jugoslovenske muslimanske izolacije*, u: *Izabrana djela*, knjiga III, Svjetlost, Sarajevo
2. Krvavac, Džemil, *Dužnosti islamske omladine*, u: *Islamski svijet*, 1933, br. 30, str. 6; br. 32, str. 4
3. Krvavac, Džemil, *Ulomci iz predavanja o ženi*, u: *Islamski glas*, 29. XI 1935, 9, str. 2-3
4. Krvavac, Džemil, *Intelektualci govore*, u: *Islamski glas*, 7. II 1936, 19, str. 6
5. Krvavac, Džemil, *Naša poratna književnost i njezine fizionomije*, u: *Islamski glas*, 4. II 1936, 22, str. 18-19
6. Krvavac (1937), Džemil (pseudonim Dž. Koren.), *Život kroz liriku. Iz jedne kritike o prvoj knjizi NOBI*, u: Marković (1937), Marko, *Oblaci nad kolibama*, Nobi, Sarajevo
7. Krvavac (1961), Džemil, *Iz bosanskih šuma (Linorezi Daniela Ozme)*, u: *Zbornik 76 pisaca – Reči na delu II* (1961), priređivač Živorad Stojković, Savez književnika Jugoslavije, Beograd

LEFT DIRECTED SOCIO-POLITICAL TREMBLING AND AESTHETIC-CRITICAL THOUGHT OF DŽEMIL DŽEMO KRVAVAC

Abstract

The paper provides a brief overview of cultural and socio-political circumstances in BiH from the end of the 19th and the beginning of the 20th century, whose repercussions inevitably and strongly reflect on the overall literary and artistic creation in BiH, with special emphasis and focus on the literary criticism segment, the one with Bosniak determination. Although this paper offers a basic insight into

totality of literary criticism creation between wars, revealing the general guidelines of its evolutionary and formative-qualitative paths, it is primarily focused on specific texts of Dž. Krvavac, which at the same time mirror and confirm the previously selected general characteristics – distinct underdevelopment of literary critical practice (at least in terms of systematization and scientific foundation according to modern standards), its conditionality of socio-political circumstances, hybrid form of texts which combines and unites different elements at the same time: literature (and art in general), ethics, politics, philosophy...

Keywords: *cultural and national identity, „nationalization“ of Muslims (Bosniaks), social engagement, class conflict, ideology, literature and literary criticism between the two wars*